

ABULG‘OZIY BAHODIRXONNING TARIXIY ASARLARI

Mohinur Hamdamova

FDU Filologiya fakulteti o‘zbek tili

yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

ANOTATSIYA: XVII asrning yirik tarixchisi, davlat arbobi va adibi Abulg‘ozi Bahodirxon (1603–1663) o‘zbek xalqining madaniy-ma’naviy merosida alohida o‘rin tutadi. Xorazm xonligi hukmdori sifatida u nafaqat siyosiy faoliyati bilan, balki tarixiy-adabiy merosi bilan ham yuksak qadrlanadi. Ayniqsa, uning “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima” asarlari turkiy xalqlarning kelib chiqishi, siyosiy tarixini o‘rganishda muhim manbalardandir. Ushbu maqolada Abulg‘ozi Bahodirxonning adabiy hamda siyosiy faoliyatiga doir ma’lumotlar beriladi.

KALIT SO‘ZLAR: **Ijtimoiy-siyosiy hayot, adabiy-madaniy hayot, tarixnavislik, “Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima”, “Manofe’ ul-inson”, masnaviyot, faxriya.**

Abulg‘oziy Bahodirxon (1605—1664). Xiva hukmdori Arabmuhammadning taxtdan umidvor yetti o‘g‘illaridan biri bo‘lib, og‘a-inilari bilan ancha yillar jang olib borgandan so‘ng 1645 yilga kelib hokimiyatni qo‘lga kiritgan, 1663 yilgacha xonlik saltanatini boshqarib, og‘ir xastalikka duchor bo‘lib qolganligi sababli toju taxtni o‘z ixtiyori bilan o‘g‘li Anushaxonga topshirgan. U 20 yillar chamasi Xiva xonligi hukmdori sifatida siyosat olib borgan, ilm-fan, adabiyot va san‘atga xayrixohlik bilan qaragan ma’rifatparvar shaxs sifatida tarixda nom qoldirgan ulug‘ zotdir. U o‘zbek xalqining ilg‘or mutafakkirlari qatorida tarixshunos olimlardan Bobur Mirzo, Abulg‘oziy Bahodirxon, Ogahiy nomlari qatorida tilga olinishi bejiz emas. Chindan ham, Abulg‘oziy Bahodirxonning tarix oldidagi xizmatlari o‘z o‘tmishdoshlari — hukmdor va ijodkorlar Husayn Boyqaro, Bobur Mirzo shaxslari va ibratli ishlarini yodga soladi.

U asarining bir joyida o‘ziga Abulg‘oziy ismining qo‘yilishi otasi

Arabmuhammadning Xivaga hujum qilgan 0‘rol kazaklari ustidan «g‘azot»ga (g‘alabaga) erishishi bilan bog‘liq ekanligini qayd etib o‘tadi. Abulg‘oziy asarlarida uning shaxsi, xonlik taxti uchun kurashlardagi sabr-toqati, jasorati, tortgan mashaqqatlari, egallagan bilimlari va qiziqishlariga doir muhim ma‘lumotlar bor. Masalan, u «Shajarayi turk» asarida o‘z bilimi va iqtidori xususida quyidagilarni yozadi: «Bu faqirg‘a xudoyi taolo inoyat qilib, ko‘b nimarsa bergan turur. Xususan, uch hunar bergan turur. Avval, sipohiygarlikning qonuni va yo‘sinikim, ikkinchi masnaviyot va qasoid va g‘azaliyot va muqattaot va ruboiyoti va barcha ash‘omi fahmlamaklik, arabiy, forsiy va turkiy lug‘atlaming ma‘nosini bilmaklik. Uchinchi odam ahlindin to bu damgacha Arabistonda, Eron va Turonda va Mo‘g‘ulistonda o‘tgan podshohlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam va ziyodin bilmaklik». Abulg‘ozining faxriyaga o‘xshash bu e‘tiroflarini uning faoliyati, yaratgan asarlari to‘la- to‘kis tasdiqlaydi.

Abulg‘oziy iste‘dodli tarixnavis sifatida ikki muhim asaming muallifidir. U 1661 yili «Shajarayi tarokima» asarini yozadi. Uning yaratilish tarixi haqida Abulg‘oziy quyidagi ma‘lumotlarni zikr etadi: «...turkmanlarning mullolari... mening tarixni yaxshi bilurimni eshitibdurlar, «Bizning ichimizda «0‘g‘uznoma» ko‘pturur. Ammo hech yaxshisi yo‘q, barchasi g‘alat, birisi-birisiga muvofiq emas. Har qaysisi bir turluk va bir durust e‘tibor qilgudek tarix bo‘lsa erdi, yaxshi bo‘lur erdi» deb o‘tun qildilar. Ersalarning o‘tunlarini qabul qildim...». Asarda o‘g‘uz-turkman urug‘larining kelib chiqish tarixi, rasm-rusumlari, og‘zaki ijod namunalari, afsona va rivoyatlari o‘ta shirali Xorazm lahjasida bayon etilgan. Bu asar akademik N. Kononov tomonidan rus tiliga tajima qilinib, tilshunoslik aspektida chuqur o‘rganilgan.

Mustaqillik yillari «Shajarayi tarokima» professor Qozoqboy Mahmudov tomonidan 1995 yili Toshkentda, SamDU dotsenti Q. Tohirov tomonidan 1998 yili Samarqandda nashr etildi.

XVIII asming I yarmida yashab, ijod qilgan ulug‘ shoir, tarixchi va tajjimon Shermuhammad Munisning (1778—1829) «Firdavs ul-iqbol» nomli tarixga doir asarida keltirilgan «Abulg‘oziy bag‘oyat tarixdon va ash‘orfahm kishi erdi» ta‘rifi Abulg‘oziyning «Shajarayi turk» asarida ayniqsa ravshan namoyon bo‘ladi.

«Shajarayi turk» 1664 yili yozib tugallanadi. Abulgʻoziy asarda tasvirlanishi koʻzda tutilgan voqealarni qadimdan (Odam Ato) boshlaydi. Tadqiqotchilar fikricha, 9 bobdan iborat bu asarning 7—8 va 9-bobning bir qismini Abulgʻoziyning oʻzi, birinchi-oltinchi boblar va 9-bobning oxirini Muhammad Zamon Urganjiy yozgan. Abulgʻoziy oʻz hukmronligi yillaridagi tarixiy voqealar solnomasini oʻzigacha boʻlgan tarix kitoblari, xalq ogʻzaki ijodi materiallariga tayanib yozadi. U bunda etnografik maʼlumotlardan, afsona va rivoyatlardan unumli foydalanadi.

«Shajarayi turk»ka xos fazilatlaridan biri shundaki, muallif tarixiy voqea-hodisalar bayoniga badiiy tus berishga, ulami yoʻl-yoʻlakay etnografik maʼlumotlar, rivoyatlar, maqollar, naqlar, sajli badiiy lavhalar bilan oʻqishli qilishga intiladi. Unda 400dan ortiq tarixiy shaxslar-hukmdorlar, malikalar, din-tasavvuf ahllari haqida maʼlumotlar keltiriladi, ayrimlarining portretlari chiziladi.

Muallif sajning mutavozi usulidan unumli foydalanadi. Misollar: «Manglayxon taqi podshoh erdi. U taqi bir necha yillar et yeb, qimiz ichib, oq os qora qishni bichib, oyday, kunday suluvlarni quchib, simobday yoʻrgʻalarni va yeldek yuguruklarni minib, koʻngli tegan yerlarga uchub, oʻgʻli Tengizxonni oʻz oʻmida oʻlturtub ul dunyogʻa ketdi».

Quyidagi: «zolimtab va fosiq va ichi qora va badniyat kishi erdi», «Ul holni koʻrub dumogʻindan dudlar chiqib buyurdi» kabi kuchaytirish, sifatlash va mubolagʻali oʻrinlar ham asarda uchrab turadi.

Bunday xususiyatlar «Shajarayi turk»ni voqealar bayoni, ulami nasrda ifodalash uslubiga koʻra monumental tarixiy -memuar asar «Bobumoma»ga yaqinlashtiradi. Biroq «Bobumoma»da Boburning oʻz hayotlik yillarida koʻrgan -kuzatgan voqea

hodisalari tasviri asosiy oʻrin tutsa, «Shajarayi turk»da Abulgʻoziy hukmronligi yillaridagi Xiva xonligi tarixi va, asosan, ungacha boʻlgan koʻp asrlik tarix bayoni asosiy oʻrin tutadi. Ular oralaridagi mushtaraklikka kelsak, har ikki asarning prozada badiiy sayqal topganligi, oʻzbek tili nozikliklaridan mahorat bilan foydalanilganligi, tarixiy-etnografik maʼlumotlarga boyligi va ularning oʻzbek nasrchiligining ham nodir namunalari ekanligini aytish kerak. Mirzo Boburdan soʻng XVII asrga kelib Abulgʻoziy ham oʻz navbatida turkiy tarixnavislik anʼanalarini davom ettirdi; Xorazm tarixnavislik

maktabining asoschisi sifatida ko‘rindi.

Tarixga doir o‘ndan ortiq asar ichida Abulg‘oziy asarlari o‘zbek tilida yaratilganligi bilan ajralib turadi. Abulg‘oziyning «Shajarayi turk» hamda «Shajarayi tarokima», keyingi asrda yaratilgan Munis, Ogahiy, Bayoniy va boshqalar yaratgan tarix asarlarida ko‘rish mumkin. Tarixnavislikka xos bunday xususiyatning yana bir sababi- tarix asarlari mualliflarining ash‘orfahm, ta‘bi nazm egalari ham bo‘lganligidadir.

Abulg‘oziy qiziqishi keng shaxs sifatida xalq tabobati bilan ham shug'ullanib, umrining oxirlarida «Manofe’ ul-inson» risolasini yaratdi. Olimning bu risolasida isitma, bel og‘rig‘i, qizamiq, tomoq shishi, ko‘z, jigar, ko‘p uxlash kabi 120dan ortiq xastaliklar va ulami davolash usullari haqida maslahatlar berilgan. Xalq tabiblari risoladan amaliy faoliyatlarida keng foydalangan.

Xulosa: Abulg‘ozi Bahodirxon – siyosiy arbob, hukmdor va tarixchi sifatida o‘z davrining peshqadam shaxslaridan biri bo‘lib, uning “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima” asarlari turkiy xalqlar tarixini o‘rganishda bebaho manba hisoblanadi. U o‘z asarlari orqali nafaqat tarixiy voqealarni qayd etgan, balki xalq tili, madaniyati va etnografiyasini ham aks ettirgan. Uning asarlari bugun ham ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan, turkiy tarixshunoslikning muhim poydevorlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizova I. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi Toshkent “Fan” 2009
2. O‘zbek adabiyoti tarixi.Xrestomatiya.Toshkent,1978
- 3.A.Bahodirxon “Shajarayi turk” Toshkent 1994
- 4.A.Bahodirxon “Shajarayi tarokima”.Toshkent,1995
- 5.ziyo.net